

„Omnis pacis artifex”

Arcybiskup magdeburgski Wichman i jego epoka

Erzbischof Wichmann (1152–1192) und Magdeburg im hohen Mittelalter. Stadt – Erzbistum – Reich. Ausstellung zum 800. Todestag Erzbischof Wichmanns vom 29. Oktober 1992 bis 21. März 1993. Herausgegeben von Matthias Puhle, Magdeburg 1992, Magdeburger Museen, ss. XI + 276.

Doniosła rola Kościoła niemieckiego we wczesnych fazach chrześcijaństwa i Kościoła krajów zachodniosłowiańskich, w tym Polski, kieruje uwagę historyków polskich na dzieje tych zwłaszcza niemieckich instytucji kościelnych, które w sposób szczególny oddziaływały na wschodnich sąsiadów. Wśród nich niewątpliwie jedną z głównych ról wiodła metropolia magdeburgska, założona przez Ottona I w 968 roku, a przygotowywana przez tego władcę przez całe niemal jego panowanie ¹ – w nadłabskim emporium, które za rządów dynastii ottońskiej osiągnęło rangę „stolicy niemieckiego Wschodu” ². Aczkolwiek wolno już obecnie teorie głoszące zwierzchnictwo Magdeburga nad kształtującym się Kościołem polskim uznać za przebrzmiałe (co nie znaczy, że nie znajdujące ciągle zwolenników) ³, same tytuły takich

¹ Do dziejów zasadniczej części metropolii–arcybiskupstwa magdeburgskiego podstawową jest dwutomowa monografia D. Claude, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert*, t. 1–2, Köln–Wien 1972–1975. Podstawowe wydawnictwo źródłowe: *Urkundenbuch des Erzsifis Magdeburg*, ed. F. Israëli u. W. Möllenberga, t. 1, Magdeburg 1937 (dalsze tomy nie ukazały się drukiem).

² Por. tytuł głośniejszej pracy A. Brackmanna, *Magdeburg als Hauptstadt des deutschen Ostens im frühen Mittelalter*, Leipzig 1937.

³ Por. dwa reprezentatywne dla nauki polskiej stanowiska w tej sprawie: H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa 1973, zwłaszcza s. 590 nn. i G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1946, II wyd. Poznań 1987, zwłaszcza komentarz do reprintsu.

miarodajnych dla nauki polskiej prac jak Władysława Abrahama i Gerarda Labudy⁴ przypominają doniosłą kwestię jeżeli już nie faktycznych zależności, to przynajmniej niejednokrotnie aż do XII wieku podnoszonych pretensji metropolitów magdeburgskich do zwierzchnictwa nad Kościołem polskim.

Zagadnienie „Magdeburg a Kościół polski” bynajmniej zresztą się do tego nie ogranicza. Kwestia „rywalizacji Magdeburga i Gniezna” w sprawie przynależności metropolitalnej biskupstw kamieńskiego i lubuskiego⁵ ciągnęła się przez całe właściwie średniowiecze i różne znalazła rozwiązanie. Niezależnie zaś od zabiegów o podporządkowanie organizacyjne Kościoła polskiego bądź poszczególnych diecezji od Magdeburga, i pozostając długo jak gdyby w ich cieniu, z obszaru archidiecezji magdeburgskiej wywodziły się wzorce i impulsy, które w sposób bezpośredni ukształtowały oblicze biskupstwa zachodniopomorskiego (kamieńskiego), które, choć ostatecznie nie weszło w skład metropolii magdeburgskiej⁶, stało się częścią składową „magdeburgskiego obszaru kultowego”, stanowiąc na południowym wybrzeżu Bałtyku wyraźny magdeburgski wtętr⁷.

Dziejowe stosunki Magdeburga z Polską nie sprowadzają się zresztą do spraw kościelnych. Pomijając już nawet aspekt połabski, a zatem rolę Magdeburga i tamtejszego Kościoła w dziejach niepodległej początkowo, a na przestrzeni wieków X (południowe Połabie) do XII (Połabie środkowe i północne) uzależnionej od Niemiec Słowiańszczyzny połabskiej⁸, w XII–XIII w. rozpoczął się jeden z naj-

⁴ W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg*, Kraków 1921 II wyd. w: Tegoż, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962 s. 263–279; G. Labuda, *Magdeburg i Poznań. Założenie arcybiskupstwa magdeburgskiego i biskupstwa poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej Ottona Wielkiego*, „Roczniki Historyczne” 14: 1938 s. 185–238, II wyd. w: Tegoż, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1, Poznań 1987 s. 355–410.

⁵ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, („Studia kościelnohistoryczne” 1), Lublin 1977, zwłaszcza s. 54 nn.

⁶ A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992 s. 260 nn.

⁷ J. Petersohn, *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert*, Köln-Wien 1979 s. 342 nn. Do oceny tej książki zob. polskie recenzje: J. Strzelczyka, w: „Zapiski Historyczne” 47: 1982 z. 1 s. 87–100; K. Myślińskiego, w: „Studia Historica Slavo-Germanica” 12: 1983, wyd. 1984 s. 210–214 i A. Wędzkiego, w: „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” (28) 14: 1981 z. 2, wyd. 1982 s. 141–145.

⁸ Sprawom tym sporo uwagi poświęcił m. in. D. Claude w monografii cy-

ważniejszych procesów europejskiego średniowiecza, jakim była wielka kolonizacja wiejska i miejska w Europie środkowo-wschodniej, a później wschodniej, której doniosłym zjawiskiem towarzyszącym były przenoszone na wschód wyższe formy organizacji życia społecznego, ujmowane najczęściej formułą „prawa niemieckiego”. Właśnie z obszaru archidiecezji magdeburgskiej wyszły w ciągu XII w. jedne z pierwszych inicjatyw osadniczych w strefie środkowego (wówczas niemal w pełni słowiańskiego) Połabia, tam też doszło do ukształtowania się jej specyficznych form, których przyjęcia nauka niemiecka i polska dopatruje się na Śląsku doby dwóch pierwszych Henryków⁹, wreszcie gdy mowa o prawie niemieckim w życiu miejskim Polski średniowiecznej (a nawet późniejszej), czy obszarów jeszcze bardziej na wschód i północny wschód od Polski położonych¹⁰, wiadomo, że chodzi przede wszystkim o prawo magdeburgskie wraz z jego odmianami (średzkie i chełmińskie)¹¹. Nie ulega żadnej wątpliwości, że ten cywilizacyjny nurt oddziaływał Magdeburga na ziemiach polskie był znacznie bardziej doniosły w skutkach, a z punktu widzenia ziem polskich – znacznie bardziej owocny, niż wspomniane walki i rywalizacje o przynależność kościelną, że już nie wspomnę o przypadającej na połowę XII w. próbie politycznego usadowienia się arcybiskupów magdeburgskich w Ziemi Lubuskiej, z której zresztą rychło zostali oni wyparci czy wymanewrowani przez margrabiów brandenburskich¹².

utowanej w przyp. 1, podobnie jak autorzy prac dotyczących początków panowania niemieckiego w strefie środkowego Połabia, zwłaszcza genezy Marchii Brandenburskiej.

⁹ Zob. B. Zientara, *Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „weichbildów” w arcybiskupstwie magdeburgskim i na Śląsku w XII–XIII w.*, „Przegląd Historyczny” 64: 1973 nr 4 s. 681–696; Tenże, *Źródła i geneza „prawa niemieckiego” (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w.*, Tamże 69: 1978 nr 1 s. 47–74; J. M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990, zwłaszcza s. 79 n. Ważna także praca W. Schlesingera, *Flemmingen und Kühren. Zur Siedlungsform niederländischer Siedlungen des 12. Jahrhunderts im mitteleuropäischen Osten*, w: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Sigmaringen 1975 s. 263–309.

¹⁰ Zob. J. Bardach, *Ustrój miast na prawie magdeburgskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w.*, w: Tegoż, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988 s. 72–119 (I wyd. w: „Kwartalnik Historyczny” 86: 1980 nr 1 s. 21–50).

¹¹ Z obszernej literatury naukowej na ten temat zob. choćby pracę zbiorową (pod red. D. Willoweita i W. Schicha) *Studien zur Geschichte des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Deutschland und Polen*, Frankfurt a.M.–Bern–Cirencester U. K. 1980.

¹² Zob. G. Labuda, *Zajęcie Ziemi Lubuskiej przez margrabiów branden-*

W galerii metropolitów magdeburskich X–XIII w. miejsce szczególne zajmuje Wichman¹³. W jego postaci, w jego ożywionej i wielostronnej działalności wypełniającej większą część drugiej połowy XII w., znalazły wyraz i odbicie wielkiej wagi procesy polityczne, kościelne, religijne, gospodarcze i inne. To on właśnie zapoczątkował organizację osadnictwa w położonych na terytoriach słowiańskich („Germania Slavica”) częściach archidiecezji. On był nie tylko jednym z najwybitniejszych księży Kościoła niemieckiego tej doby, lecz zarazem bliskim i zaufanym współpracownikiem cesarza Fryderyka I, któremu zawdzięczał powołanie na stolicę metropolitalną, zarazem zaś w dobie konfliktów pomiędzy cesarzem a Stolicą Apostolską reprezentował z reguły stanowisko pojednawcze, doprowadzając do czasowego pojednania. Użyte w tytule niniejszego omówienia określenie „omnis pacis artifex”, jakim obdarzył Wichmana nieznanymi z imienia autor poematu zachowanego w zbiorze *Carmina Burana*¹⁴, tłumaczy się właśnie pomyślnym rezultatem pokojowych zabiegów magdeburskiego pasterza w walce regnum i sacerdotium.

Z dziejami Kościoła polskiego, a dokładniej – sztuki kościelnej w Polsce, łączą postać Wichmana także słynne Drzwi Płockie (obecnie w nowogrodzkim soborze św. Zofii). Wybitny, obok jeszcze słynniejszych i wybitniejszych od siebie, Drzwi Gnieźnieńskich, zabytek średniowiecznej sztuki brązowniczej, jest dziełem warsztatu magdeburskiego, a umieszczenie przez artystę na jednej z kwater postaci Wichmana z inskrypcją, w której określono go jako biskupa magdeburskiego, pozwoliło zawęzić datację wykonania zabytku na lata 1152–1154, to znaczy od momentu desygnacji dotychczasowego biskupa żytycko-naumburskiego przez monarchę do godności metropolitalnej do zatwierdzenia tego niezgodnego ze zdobywającymi sobie coraz bardziej uznanie zasadami prawa kanonicznego posunięcia przez papieża poprzez nadanie paliusza wiosną 1154 r.¹⁵

burskich w połowie XIII w., „Sobótka” 28: 1973 z. 3 s. 311–321.

¹³ Podstawowe wiadomości biograficzne i najważniejszą literaturę naukową o Wichmanie podałem w artykule o nim w *Słowniku Starożytności Słowiańskich*, t. 6 cz. 2 (1980) s. 418–419. Podstawową jest praca W. Hoppego, *Erzbischof Wichmann von Magdeburg*, „Geschichtsblätter für Land und Stadt Magdeburg” 43: 1908 i 44: 1909, II wyd. w: Tegoż, *Die Mark Brandenburg, Wettin und Magdeburg*, Köln–Graz 1965 s. 1–152, oraz obszerny rozdział w 2 tomie wymienionej w przyp. 1 monografii D. Claude, 1975 s. 71–175.

¹⁴ *Carmina Burana. Die Lieder der Benediktbeurer Handschrift. Zweisprachige Ausgabe*, München 1979 s. 152 (Pieśń 53, strofa 3).

¹⁵ Zob. M. Walicki, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, t. 1, Warszawa 1971 s. 227–228 i il. 1144–1164; stan badań omawia

Nic dziwnego, że postać Wichmana, jedna z pierwszych w Kościele i państwie niemieckim drugiej połowy XII w., nie tylko fascynowała współczesnych¹⁶, lecz także stale przyciąga uwagę uczonych. Przypadająca na rok 1992 osiemsetna rocznica śmierci Wichmana, obchodzona na obszarach jego dawnej archidiecezji w warunkach zjednoczonego państwa niemieckiego (w latach istnienia NRD badania historyczno–regionalne rozwijane były w sposób selektywny i uwikłane w ideologię i politykę¹⁷, w dodatku co się tyczy badań nad dziejami instytucji kościelnych, czy wybitnych przedstawicieli średniowiecznego Kościoła, rzadko kiedy mogły liczyć na poparcie, czy bodaj tolerowanie ze strony czynników decydujących w totalitarnym państwie), uczczona została okolicznościową wystawą w klasztorze Najświętszej Marii Panny (Unser Lieben Frauen) w Magdeburgu oraz wymienioną pod tytułem niniejszego omówienia publikacją. Publikacja ta, wzorem wielu innych podobnych, składa się z dwóch części, z których pierwsza jest zbiorem rozpraw naukowych, napisanych z myślą także o mniej przygotowanym czytelniku, druga natomiast to starannie opracowany kompletny katalog samej wystawy.

Poprzedzają całość: przedmowa (pióra dyrektora Muzeum Historii Kultury w Magdeburgu, a zarazem komisarza wystawy i redaktora publikacji, Matthiasa Puhle), wykaz instytucji, które użyczyły wystawie eksponatów, wykaz sponsorów i osób przygotowujących wystawę. Na część pierwszą publikacji składa się 10 rozpraw, dość wszechstronnie prezentujących postać arcybiskupa Wichmana na tle epoki, a także niektóre problemy związane z dziejami Magdeburga, prawa magdeburskiego, życia zakonnego w tej części Niemiec oraz wybranych zabytków sztuki. Zakres tematyczny trzech pierwszych rozpraw nawet się po części pokrywa, jako że Matthias Springer (*Erzbischof*

i dawniejszą literaturę przedmiotu wlicza M. Pietrusińska, *tamże*, t. 2 s. 743–744 i 837–838; A. Poppe, *Die Magdeburger Frage. Versuch einer Neubewertung*, w: *Europa Slavica–Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, Berlin 1980 s. 297–340; Tenże, *O dacie wykonania Drzwi Płockich w warsztacie magdeburskim*, „Notatki Płockie” 1977 nr 2 s. 25–30; L. J. Kościelak, *Sprawa postulacji Wichmana jako arcybiskupa Magdeburga*, *tamże*, 1978 nr 3 s. 51–56.

¹⁶ Według kroniki klasztoru na Lauterbergu (*Chronicon Montis Sereni*), miał Wichman darzyć względami nawet „histrionów” czyli wędrownych sztukmistrzów i poetów okolicznościowych, co w tym czasie w kręgach episkopatu było raczej wyjątkiem.

¹⁷ Zob. K. Blaschke, *Die Landesgeschichte in der DDR – ein Rückblick*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 126: 1990 s. 243–261 (dotyczy w zasadzie jedynie Saksonii); L. Enders, *Brandenburgische Landesgeschichte in der DDR*, *tamże* 127: 1991 s. 305–327.

Wichmann von Magdeburg – ein geistlicher Fürst der Stauferzeit, s. 2–19) pokusił się o całościowy rys biografii i problematyki rządów biskupich Wichmana, a Joachim Ehlers (*Erzbischof Wichmann von Magdeburg und das Reich*, s. 20–31) zajął się polityczną stroną działalności Wichmana. Tę samą problematykę kontynuuje poniekąd także trzeci z kolei autor, Götz Kowalke w artykule *Wichmann und Barbarossa* (s. 32–41), starając się, nie poddając w wątpliwość zasadniczej lojalności arcybiskupa, uchwycić różne koleje i niuanse jego stosunku do monarchii i protektora.

Friedrich Ebel (*Magdeburger Recht*, s. 42–54) pokusił się o próbę zarysowania złożonej problematyki prawa magdeburgskiego („das Stadtrecht Mittel- und Osteuropas schlechthin”), które choć początkami wyprzedzało pontyfikat Wichmana, z tym właśnie pontyfikatem – jak słusznie podkreśla autor – nierozdzielnie było związane. Ebel przedstawia najpierw pokrótce źródła prawa magdeburgskiego (niemal doszczętne zniszczenie archiwum ławników magdeburgskich w toku Wojny Trzydziestoletniej, w 1631 r., sprawiło, że dzieje tego prawa muszą być rekonstruowane głównie na podstawie archiwów odbiorców wyroków – orytyli – sądu prawa magdeburgskiego), następnie omawia znaczenie modyfikacji prawnej wprowadzonej przez Wichmana w 1188 r., po czym przechodzi do omówienia wybranych kwestii prawa materialnego i proceduralnego w XIII w. i w czasach późniejszych.

Monastycyzm na obszarze archidiecezji magdeburgskiej i niektórych obszarach sąsiednich w okresie od wybuchu walki o inwestyturę do śmierci Wichmana jest przedmiotem rozprawy Christofa Römera, *Orden und Klöster im Mittelberaum 1076–1192* (s. 56–73). Szczególną uwagę poświęca autor roli Wichmana jako arcybiskupa i zwierzchnika tworzonego przezeń władztwa terytorialnego w dziejach zakonnych tego regionu. Matthias Puhle (*Zur Münzpolitik Erzbischof Wichmanns*, s. 74–79) zajął się mniej znanym obecnie, ale dostrzeżonym w pełni przez współczesnych aspektem działalności Wichmana, który także pod tym względem okazał się jak gdyby prekursorem władców terytorialnych późniejszego średniowiecza, mianowicie – polityką monetarną Wichmana. Arcybiskup ten jako jeden z pierwszych w tej części Niemiec zrozumiał, jakie korzyści można czerpać z umiejętnie i bezwzględnie prowadzonej polityki monetarnej i zarządził dwukrotną w ciągu roku przymusową wymianę monety na nową, na przez siebie ustalonych warunkach.

Gert Böttcher, opierając się przede wszystkim (oprócz świadectw źródeł pisanych) na intensywnie po zniszczeniach II wojny światowej rozwijanych w Magdeburgu badaniach archeologicznych, a także wy-

korzystując nowożytnie źródła ikonograficzne, przedstawił (s. 80–97) *Die topographische Entwicklung von Magdeburg bis zum 12./13. Jahrhundert. Ein Versuch*. Trzy pozostałe artykuły zbioru dotyczą różnych przejawów sztuki odlewniczej w średniowiecznym Magdeburgu, który w ich świetle coraz wyraźniej wyrasta na wielki, wytrzymujący porównanie z ośrodkami nadreńskimi, ośrodek odlewnictwa w brązie. Ze względu na wspomnianą wyżej kwestię Drzwi Płockich rozpoznanie magdeburgskich, współczesnych im, warsztatów brązowniczych jest ważnym osiągnięciem badawczym. Ursula Mende (*Schreiber-Mönch und reitende Superbia. Bronzeleuchter der Magdeburger Gusswerkstatt des 12. Jahrhunderts*, s. 98–123) poddała skrupulatnej analizie ikonologicznej dwa przykłady sztuki brązowniczej (jeden z nich zachowany jest w nowojorskim Metropolitan Museum of Art i przedstawia skrybę-zakonniką siedzącego na smoku, drugi to konna personifikacja pychy z muzeum w paryskim Luwrze), dowodząc pochodzenia magdeburgskiego obu zabytków. Renate Hagedorn (*Zur Ikonographie von Figurengrabplatten. Deutsche Beispiele zwischen dem Ende des 11. und der Mitte des 13. Jahrhunderts*, s. 124–155) zestawiała i poddała analizie wszystkie płyty nagrobne z przedstawieniami figuralnymi zachowane na obszarze Niemiec, a pochodzące z określonego w tytule okresu. Są to, nota bene, najstarsze zabytki tego typu w Niemczech. Znaczenie słynnych płyt nagrobnych dwóch arcybiskupów magdeburgskich – Fryderyka (1142–1152) i Wichmana (1152–1192), które do dziś można podziwiać w katedrze w Magdeburgu, w ramach przedstawionego przez Hagedorn ciągu zabytków jawi się znacznie wyraźniej. Wreszcie Heinrich L. Nickel przedstawił (s. 156–161) *Romanische Bronzekruzifixe aus dem Bereich des Erzbistums Magdeburg*, ujmując zagadnienie – mimo zwięzłości ujęcia – na tle ogólnokościelnym, konkretnie – na tle recepcji idei wizerunku Ukrzyżowanego na Zachodzie Europy (najstarszym przykładem jest słynny Krzyż Gerona z około 970 w katedrze kolońskiej).

Wszystkie omówione rozprawy, szczególnie jednak te, które dotyczą dziejów sztuki sakralnej w Magdeburgu, są bogato ilustrowane. Dobrze wprowadzają one do samej wystawy, której katalog (s. 162–275) stanowi drugą zasadniczą część omawianej publikacji. Kilkaśście cenniejszych zabytków prezentowanych na wystawie zostało przedstawionych w kolorze (s. 162–168), znacznie więcej zaś – w postaci reprodukcji czarno-białych, niestety – często bardzo zmniejszonych, w samym katalogu. Wystawa i katalog podzielone zostały na następujące działy: życie Wichmana, miasto Magdeburg, arcybiskupstwo – władztwo terytorialne i kolonizacja, Rzesza i terytoria, oddziaływania

europiejskie. Każdy eksponowany zabytek został najpierw opisany z punktu widzenia formalnego (czas powstania, materiał, wymiary, miejsce przechowywania), potem następuje merytoryczny opis — „mini-monografia” zabytku i często jego podobizna. Każdy artykuł jest podpisany inicjałami autora (rozwiązania inicjałów na s. 275). Należy wyrazić uznanie organizatorom wystawy za zgromadzenie naprawdę bardzo interesującego zbioru pamiątek ilustrujących zarówno rządy wybitnego metropolity i jego postać, jak również ogólnoniemieckie, a nawet ogólnoeuropejskie znaczenie tego pontyfikatu.

Widz i czytelnik polski oczekiwałby może szerszego uwzględnienia problematyki słowiańskiej i polskiej, która — jak widzieliśmy w pierwszej części niniejszego omówienia — odgrywała w Magdeburgu doniosłą rolę, tymczasem występuje ona w bardzo ograniczonym zakresie. Niezależnie od tego jednak i on będzie wdzięczny za interesujące i udane przybliżenie tak niebanalnej postaci, jaką był abp Wichman, i burzliwej dla Rzeszy Niemieckiej jak i dla Kościoła epoki — drugiej połowy XII w.